

ТЕОРЕТИЧНИ СЪОТВЕТСТВИЯ

РАЯ КУНЧЕВА

Природата е храм и живите колони
 със смътни думи си говорят в този храм;
 в гора от символи човек се лута сам,
 изпращан от очи, към него благосклонни.
 Шарл Бодлер

Съвременното литературознание проверява себе си чрез съмнение в изходните понятия и в начина, по който с тях се работи. Всеки един от участниците в литературната комуникация се оказва оспорен: Текстът — поради това, че не е автономен; Читателят — поради това, че не може едновременно и да създава текста чрез своето четене, и да го интерпретира; Авторът, който след като беше отхвърлен от структуралистичната и семиотичната концепция, отново привлече вниманието чрез теорията за речевия акт. Такава е картината, видяна отвътре, тоест ако не напускаме рамките на теоретичното литературознание. Погледнато отвън, самото теоретично литературознание трябва да се защитава от nihilизма на т. нар. нови прагматици, от една страна, а от друга — от хуманитарните дисциплини. Въпросите се поставят в упор с ясното съзнание, че и питащият, и отговарящият са изправени пред културни институции с определен авторитет и заеманата позиция има както професионални последици, така и морални проекции. Изводите се извеждат последователно, до техния логичен край, независимо от това, дали ще бъдат отхвърляни основанията за самото съществуване на литературната теория, или понятие като „значение на литературната творба“. Сега най-привлекателна като че ли изглежда тази тенденция в научното мислене, която може да бъде определена като съмнение в изходните начала, в скритите аксиоми, в приеманите безвъпросно досега логични ходове. В своята статия с показателното заглавие „Срещу теорията“ Стивън Нап и Уолтър Майкълс¹ развиха идеята — за едни убедително, а за други цинично, — че теорията се появява винаги там, където неразделими неща се разделят. Съвсем неслучайно под техния прицел се оказаха двойки понятия, като *интенция и значение, език и речевия акт, знание и предразсъдък*, защото те събират в себе си проблематиката на литературознанието през XX век. Развивайки аргументите си, че всяка една от двойките е неправомерно създадена чрез разделянето на неразделимо цяло, формулирайки „грешката“, благодарение на която е възможно да съществува теорията, те правят следния извод: теорията не е нищо друго освен изплъзване от практиката, начин да се застане извън практиката, но тъй като никой не може да застане извън нея, то следователно теоретичните трябва да престанат със своите опити, а теоретичната дейност да приключи.

Когато тук, у нас, преди време, в най-хуманното общество, теоретични

¹ Steven Knapp, Walter Benn Michaels. Against Theory. — In: Against Theory. ed. W. J. T. Mitchell, Chicago, London, 1985, 11-31.

изследвания бяха обвинявани в антихуманност, не се разбираше, че целите на литературната теория и на хуманитарните дисциплини са различни. Хуманитаристиката е свързана с чувството за традиция, защото нейната цел е да запази хуманитарните ценности и да ги пренесе в бъдещето. За разлика от нея теорията не запазва, а проблематизира. За хуманитаристиката, определена от М. Рифатер като най-безболезнения начин за даване на уроци по това, как да се живее, съществено е единичното, индивидуалното, докато целта на теорията е да открива закономерностите. Ето защо теорията се отнася към тези страни на творбата, които остават неизменни във времето. „Теорията може да каже дали текстът е литература, но не може да каже дали е добра или лоша литература, защото тази оценка кореспондира с III равнище на херменевтичния процес, *subtilitas applicandi* и това равнище е манифестирано само при читателя, който е исторически локализиран и определен. . . . същност на текста е да преминава и надживява тази локализация.“²

Естествено, че щом има нападение, ще има и защита. Думи като „защита“, „страх“, „надежда“ не изглеждат вече странни в теоретични статии и ни подсказват представата за гранична ситуация. Погледнато в една по-широка перспектива, антитеоретичната насока се оказва неизбежен момент от самия теоретичен дискурс³. Въпросът е, че един скептицизъм, насочен към същността, ще породи отстояване на това, което е за теб същност. Участниците в съвременната дискусия за литературознанието заявяват своя „страх от теория“ и своята „надежда за теория“.

Бих искала да поясня заглавието на тази статия. В нея ще бъде посочено съответствие между теоретични идеи в литературознанието и в стихознанието, идеи, които на свой ред са резултат от едно друго съответствие, което свързва теорията с определена представа за литературата. Всяка теоретична концепция всъщност разработва доказателства, за да ни убеди, че към литературата може да се приложи дадена аналогия. През XX век бяха изпробвани няколко аналогии, но тук ще бъдат разгледани само две от тях — литературата като език и литературата като речев акт. Ограничаването до две аналогии е начин да развия интересуващата ме проблематика, при друга тема сигурно списъкът на аналозите ще бъде друг. Един пример. Разглеждайки теориите, които се занимават с проблема за значението на литературната творба, Стейн Олсън посочва, че те могат да се разделят на три вида: автономна, семиотична и интенционална: „Автономната теория приема *метафората* като езиков израз, на който литературата е аналогична.“⁴ Например счита се, че метафората е миниатюрно стихотворение. В другия тип теория — семиотичната — като аналог на литературната творба най-често „работи“ изречението. Значението на творбата се разработва аналогично на значението на изречението. От своя страна интенционалистичните теории приемат за аналог на литературното произведение изказването.

Ясно е, че в рамките на концепцията: литературната творба е аналогична на езика, съществуват различни виждания. Тук ще се опитам да противопоставя тези аналогии, които имат по-пряко отношение към теорията на стиха и бележат перспективи за стиховедчески анализ. В по-глобалната рамка литературна творба — език могат да се разграничат теоретични възгледи, които почиват върху представи, като: литературна творба—звук, литературна творба — система, литературна творба— конвенция. Защо все пак прокар-

² Michael Riffaterre. Fear of Theory. — In: New Literary History, 1990, 21, p. 922.

³ Against Theory, p. 2.

⁴ Stein Olsen. The “Meaning” of a Literary Work. — In: New Literary History, 1982, 14, p. 13.

вам най-дълбоката граница между теориите, имащи за аналог езика от една страна, а от друга — изказването? Защото всяка една от тези теории, както въобще всяка теория, конструира свой обект на изследване, а лично аз виждам в интенционалистичните теории възможност стихознанието да се ситуира по нов начин в съвременното мислене. Защото на фона на безкомпромисния „антифундаментализъм“, характеризиращ последните две-три десетилетия, не може да не направи впечатление методологическото спокойствие в стихознанието. Разбира се, нови теории и виждания, главно инспирирани от лингвистиката, се появяват, но остава открит въпросът за приложимостта на резултатите от стиховедческите изследвания. Много се боя, че в очертаната преди малко ситуация на скептицизъм изследването на стиха придобива характер на откровен емпиризъм. Ако през 20-те години стихознанието се роди като теоретична дисциплина, авангардна заедно със структурната лингвистика, през 60-те години, отново авангардна, доколкото показваше прилагането на точен и обективен метод на изследване в област, която ако не е литературознание в тесния смисъл на думата, все пак има отношение към литературата и може да служи като троянски кон в традиционализма, сега, в началото на 90-те години как ще намери своя глас в хора, наречен „диалектичен плурализъм“, чийто основен принцип е по-добре продуктивни грешки, отколкото тривиални заключения, с нищо неангажиращи ни? Но имаше време, когато такива продуктивни грешки бяха недопустими. Развиването на ОПОЯЗ, на Пражкия лингвистичен кръжок, на чешкото стихознание през 60-те години с репресивната си същност за съжаление не изчерпва тъжната равносметка на славянското стихознание. Защото, доколкото все пак му се разрешаваше да съществува, то придоби вид на непревземаема за идеологията област на тесни специалисти. Естествено, че липсата на свобода да отстояваш различни доктрини не способствуваше за методологически дискусии. В един момент изолацията се превърна във вцепененост.

Сега бих искала да маркирам някои теоретични съответствия между стихознанието и литературната теория през фокуса на аналогии за литературната творба. Създаването на стихознанието като дисциплина, отговаряща на критериите за научност, върви успоредно, а не след оформянето на идеите в структурната лингвистика. Р. Якобсон казва, че тъкмо заниманията му със стиха му помагат да постави нови лингвистични проблеми. „... от 1923 г. аз нееднократно съм подчертавал важната роля, която играят в метриката фонологическите смислоразличителни елементи и между впрочем точно анализът на стиха ми даде възможност да видя основата, на която се изгражда фонологическата система на езика.“⁵ Движението на идеи продължава и след апогея на структурната лингвистика. Например генеративната поезика и генеративната метрика представляват — в първия случай — прилагане на идеята за компетенцията, а във втория — на работната представа за една абстрактна верига от елементи и съответните правила, по силата на които всеки един от елементите се конкретизира. Бих искала да подчертая, че този тип пресичане на лингвистика и поезика не може да бъде отъждествено с успоредиците, които се явяват в резултат на това, че за аналог на литературата се приема езикът или някоя езикова категория. Дори когато ще действува друга, не езикова аналогия, пак ще съществува проблемът за езиковите явления в литературната творба.

Освен това самата аналогия *език* не е константна представа. Тя се променя в зависимост от движението на научния интерес към различните равнища на езика — звук, фонема, граматическа категория, синтаксис. Изли-

⁵ Роман Якобсон. Избранные работы. М., 1985, с. 242.

зането на преден план на едно от равнищата обяснява кръга от проблеми, с които стиховедът се занимава, и това, че той не пристъпва границите на този кръг. Например Б. Томашевски формулира проблема за стихосложението по следния начин: „На първо място стои въпросът за организацията на фразата като цяло, т. е. създаването на интонационен отрязък — еталон, който служи за мярка на разделянето на речта на стихове. Наблюденията върху интонацията на стиха са първата задача на стиховеда.“⁶ Но самият той не се залавя с тези задачи и не изпълнява задачата, която според неговото убеждение отговаря на същността на стиха. Казва, че метриката изпълнява само спомагателна функция, съпоставяйки интонационните отрязъци, а точно въпросите на метриката са тези, които разработва цял живот. От една страна, определя стиха като речева единица, а от друга — смята, че стихът „представлява специфическо звуково явление, речева система, която е регулирана именно от гледна точка на звука“⁷ и че „проблемите трябва да се поставят на равнището на анализ на звуците на човешката реч“⁸. Но ако стихът е речева единица, той трябва да бъде характеризирани като интенционален ред от думи, а не ред от звуци, които, разгледани само като звуци, не могат да имат интенция. Борис Томашевски въвежда понятия като „идеална фраза“, „специфическа естетическа фраза“, които отразяват вътрешната противоречивост на неговия теоретичен модел, противоречивост, която се дължи на сблъсъка на две аналогии — стихът като звук и стихът като фраза. Очевидно състоянието на езикознанието ще очертава едни предварителни граници, които изследването на стиха винаги ще прекрива, за да открива явления, които остават извън обсега на езиковедския модел.

Стихознанието се роди като модерна наука благодарение на две идеи. Първата е за фонемата, предполагаща разграничаване на системни от несистемни елементи. Елементите, които са значими от гледна точка на езика като система, представяват строителният материал на стиха. Обект на изследване стават системните елементи, защото те са задължителните конституенти на метрическата организация. При такава постановка логично в центъра на вниманието попадат съпоставителните изследвания — щом един и същи елемент в два езика изпълнява различна роля, участието му в стиха също ще бъде различно. Така понятието метрика става синоним на теорията на стиха.

Жестът, с който стихознанието става област на изследване, отговаряща на критериите за научност (може би не е излишно да се напомни, че модел за научна дисциплина тогава е структурната лингвистика с нейните методи и цели), е отхвърлянето на конкретните варианти при произнасянето при четене. Обект на изследване е отношението между метър и ритъм като взаимно обусловени инвариант и варианти. Метърът (или по-точно моделът на стиха) не е само абстрактна теоретична схема, която лежи в основата на структурата на всеки отделен стихов ред (или, използвайки терминологията на логиката, на всеки отделен случай от реализацията на стиха). Моделът и неговата реализация са взаимно свързани понятия. Моделът на стиха предопределя инвариантните особености на реализацията на стиха и установява предела на варирането. „В никакъв случай не трябва да се отъждествява вариантът на реализацията на стиха във всяко дадено стихотворение с вариантите на декламирането на стиха“⁹ — така гласи една от най-представителните за този тип стихознание дефиниции.

⁶ Борис Томашевски. О стихе. Л., 1929, с. 242.

⁷ Пак там, с. 39.

⁸ Пак там, с. 47.

⁹ Роман Якобсон, 243—244.

Втората идея е, че литературата, поезията, стихът са език, върху който е наложена система от ограничения. Една от водещите доктрини на формалистичната школа е виждането на поетичния език в неговото рязко отличие от разговорния език, представен като негово нарушение. Тази постановка може лесно да бъде открита в един широко използван метод на стиховедски анализ, даващ до голяма степен лицето на славянското стихознание. Става дума за идеята чрез математически изчисления на данни, взети от непоетични текстове, да се построи цифров модел, с който да се сравняват данните, получени от поетичните текстове. Отклонението в цифровите данни ще характеризира особеностите на стиховата организация. В тази посока могат да се открият твърде много успоредици между концепциите на формалистите и на стихознанието, използващо количествените методи. Например и в литературоведската, и в стиховедската практика се борави с понятия като поетичен език и стихотворен език. Те са теоретични конструкти, които заместват и изместват поетическата творба. А когато анализът се води в рамките на отделното стихотворение, каквито са например структуралистичните анализи на Р. Якобсон, тогава е демонстрирана „поетиката на граматиката“ — по точното самоопределение на Якобсон, но дискусиата около този тип анализ посочи невъзможността оттук нататък да се игнорира читателят. Ако се обърнем отново към критиката на Нап и Майкълс, ще установим, че в този начин на мислене се изхожда от представата, че езикът съществува преди речта и *независимо* от нея. Естествено, че при такова разбиране всяка промяна в представата за езика ще рефлектира и върху проблематиката на стиховия анализ. Ако езикът е система от опозиции, то бинарен е принципът, по който са представени елементите на стиха. Ако се борави с идеята за инварианта, тя ще се окаже изключително продуктивна за стихознанието. Ако езикът е видян предимно в неговата знакова функция, семиотичният аспект ще стане тема на стиховедите. Ако езикът е видян като конвенция или институция, той пак успешно може да служи за модел на стиха. Аналогично на езиковите конвенции, без които е невъзможно езиково общуване, вниманието бе насочено върху конвенциите, които управляват четенето с идеята, че за да може читателят да актуализира даден текст като литературен, той трябва да разбира конвенциите, които авторът е използвал. В тази насока стихът ще бъде трактуван като конвенция, по същия начин като жанра. Но нито езикът е само средство за пренасяне на съобщения, нито стихът е само конвенция. В книгата „Стихът като възможност за избор“ в противовес на подобно разбиране представих стиха като заемане на позиция спрямо конвенциите. Щом се прави избор, е необходимо да се очертае кръгът от възможности. Този кръг представлява теоретичен конструкт, въпрос на виждане от страна на субекта на изследването, и тъй като този кръг е изграден чрез семантични опозиции, очевидно е, че и тук действа моделът на езика, разбран като система. Този модел е продуктивен при изясняването на въпроса за семантичните конотации на различните стихови размери, въпрос, чрез който бе направен опит за включване на семантичен аспект в стиховедските разработки и опит да се осмислят емпиричните резултати за употребата на стиховите организации през даден отрязък от време в дадена национална литература. Така най-големите постижения на стихознанието, което прие езика за аналог на стиха, са в областта на сравнителното стихознание и в разработването на понятията метър и ритъм — чрез вариантите да се определи инвариантът на дадена стихова организация, а чрез отклонението на вариантите от инварианта — да се очертае едно движение в диахрония. Но в същото време този аналог според мен не е особено продуктивен при разглеждането на въпросите на интонацията. За тяхното поставяне е право-

мерна ориентацията към акта на изказването, който според Е. Бенвенист е междинната структура, която позволява езикът да се превърне в дискурс. Съответно на литературознанието, което вместо езика прие за аналог на литературната творба изказването, речевия акт, и стихознанието със своите специфични проблеми е изправено пред такава научна перспектива. При всички случаи то трябва да докаже дали, ако се премине на равнище изказване в анализа, стихът би показал аналогично поведение като речевия акт. Решението, което литературната теория откри във формулировката „квазиизказване“, не е позитивно и се нуждае от осмисляне.

В акта на изказването границите на фразата са недвусмислено дадени. Това е така, защото този, който говори, иска да бъде разбран и подчертава тези думи, които според него са най-съществените. Така той изразява своята мисъл и своето отношение. Ако приемем, че стихотворението е акт на изказване, това означава, че като всеки друг такъв акт то ще бъде процес на ставане. Но за да се актуализира стиховата организация като такава, без значение метрически стих или свободен стих, читателят трябва да реализира всеки стихов ред като отделна фраза, да запази целостта на стиховия ред на фразово равнище. Само така той ще може да запази посланието на поета, желанието на автора да оформи по определен начин своята реч. Стиховата организация, кавато и да е тя, изисква като минимум условие — фиксирано от поета сегментиране на речта, което да е валидно за всеки читател, ако той иска да актуализира текста, който е пред него, като стихов. За да може отделният стихов ред да бъде актуализиран като ритмична единица, той трябва интонационно да бъде реализиран като отделна фраза. Ако разглеждаме стиха като изказване, за да сигнализираме края на стиховия ред, е необходимо там да има граница на фразата.

Оказва се, че стиховото разделяне оставя малко възможности за различно семантично интерпретиране вътре в стиха. Разлики между отделните поети има, но това е въпрос от областта на стилистиката и тук не би могъл да бъде поставен. Докато яснотата на фразата в речта е следствие от говорната ситуация, стиховият текст не е ситуиран. Но той пък разполага с други възможности — чрез стиховата организация се дава едно определено разчленяване на фрази, което е задължително при декламирање, разчленяване, което често променя обусловената от синтаксиса, т. е. от езиковите закони, смислова йерархия между думите. Така стиховата организация създава един образ на говорещ човек, чиято реч е поредица от фрази, като всяка фраза е един стихов ред. При актуализирането на творбата от читателя самият читател е принуден да влезе в този образ и да стане този говорещ човек. Без значение е конкретният повод за написването на стихотворението, ако въобще има такъв, или какво точно поетът е възнамерявал. И следвайки логиката на Нап и Майкълс, когато доказват, че щом има език, неминуемо има и интенция, би могло да се продължи, че стиховата организация, която дава определено фразово членение, представлява *интенцията на поета, ползвайки езика да създава стихове*.

Ето част от стихотворението на Константин Павлов „Парадокс“:

Амсбата

усеща разликата между мен и себе си.

Докато бъда този, който съм,

ще бъда еталон на нейната самотност.

В оня миг,

когато ме достигне,

тя ще се превърне в идеален

кротък

и трагичен кръг.
Дълго време ще блещукам в нея
като собствена материя.

И когато запълзим отново,
аз ще бъда може би едното
лъжекраче,
лъжеръче
или лъжеусмивчица.

Двата члена на предикатната синтагма „амебата усеща“ и на атрибутивната синтагма „едното лъжекраче“ са разделени от междустихова граница. За да се запази стиховият текст „амебата“ и, съответно „лъжекраче“, трябва да бъдат реализирани като отделни фрази. В противен случай текстът ще бъде: „Амебата усеща разликата. . .“, докато при запазването на стиховата организация — „Амебата усеща разликата. . .“ Вместо „. . . аз ще бъда може би едното лъжекраче“, при нереализиране на границата между стиховете ще има: „. . . аз ще бъда може би едното лъжекраче“, но това ще е вече друг текст, защото смисловата йерархия между думите ще бъде друга, междустиховата граница ще бъде унищожена, а следователно и интенцията. В това едновременно унищожаване на смислова йерархия на текста и на стихова организация предполагаем, че Нап и Майкълс биха открили доказателство за съвпадането на смислова и стихова организация и „грешката“, която прави теорията на стиха, като разделя неразделими неща. Действително, фразата, която е смислово оформена, което означава — интенционална, съвпада с ритмичната единица, със стиховия ред. В стиховия текст думи, които не биха били смислово подчертани (защото ако не са в условията на стиховата организация и „амеба“, и „едното“, ще бъдат слабите членове на синтагмите „амебата усеща“ и „едното лъжекраче“), в стиха получават смислова натовареност, текстът се насища смислово в резултат от стиховата организация. Всъщност действуват същите закони, които управляват разговорната реч. За да изразим нашето отношение или да вложим определен смисъл, ние обособяваме думата от нейното обкръжение и я превръщаме във фраза. Означава ли това, че стиховата реч е като разговорната? За литературната творба се говори като за псевдоречев акт, за да се разграничи от същинския речев акт, макар че се осмисля по негова аналогия. Какво ще означава, ако приемем, че стихът е псевдоречев акт? За да има смисъл едно подобно твърдение, то трябва да предполага идеята за език, независим от речевите актове, защото трябва да има нещо, с което да сравняваме стиха, за да разберем, че не е речев акт като всички други актове. Тук е моето възражение срещу позицията на Стивън Нап и Уолтър Майкълс. За тях „връзката между значение и интенция, или в други термини, между език и речев акт е такава, че интенцията не може да бъде нито добавена, нито премахната. . . , защото значението е винаги интенционално; интенцията не може да бде добавена или премахната от езика, защото езикът се състои от речев актове, които са винаги интенционални“¹⁰. В последните дискусии, за да се представи проблематиката, често се прибегва до съпоставяне на отношението ни към текст, за който знаем, че е създаден от човек, и текст, който има някакъв друг източник. Например на пясъчния бряг се появяват знаци, текст, създаден от машина, думи, произнесени от папагал и пр. Позицията на Нап и Майкълс е, че ако знаците на пясъка са език, те са създадени от човек и имат интенция. Оттук невъзможността според тях да се разделя езикът от речта и да се допусне съществуването на

¹⁰ Against Theory, p. 24.

език без интенция. Ясно е, че една такава позиция зачерква цялата проблематика на езикознанието и семиотиката. Но тя влиза в противоречие с нашето спонтанно усещане за *разлика на стиховата реч от всеки друг речеви акт*. А новите прагматици, като отхвърлят теорията, се позовават именно на спонтанните реакции на приемане и отхвърляне. С други думи, моето възражение не е толкова теоретично, колкото прагматично, но мисля, че на прагматични доводи трябва да се противопоставят не теоретични, а прагматични контрадоводи.

Въпросът за различието на стиха по отношение на другите речеви актове не може да се сведе само до наличието на метрична организация, рима, строфи, защото съвременната поезия е освободена от тях, но пак е стих. Очевидно има разлика, идваща от оформянето на самия текст. Кохерентността на стиховия текст се дължи не толкова на смисловите и синтактични връзки, колкото на това, че всеки стих трябва да бъде отделна фраза, което ще означава, че ще има повторваемост на процеса на създаване на фраза, който ще започва за всеки стихов ред. Затова и пунктуацията не е необходимо условие за разбирането на поетичния текст. Тя участва в оформянето на синтактичните единици, които са явление от плана на езика. Повторваемостта на процеса на създаване на фраза при всеки стихов ред с нищо не би се отличавал от механизма на създаване на поредица от фрази във всеки друг речеви акт, ако не съществуваше следната особеност. За да я изясня, ще си послужи пак с пример. Ако искам да кажа, че *амебата* е тази, която усеща разликата, аз ще сложа логическото ударение върху тази дума и тъй като категорично я изтъквам, всички останали думи ще бъдат семантично слаби. Ако предпочета един по-неангажиращ начин на изразяване и оставя глагола да поеме функцията на център на фразата, то тогава фразовото ударение ще се носи от *усеща* и останалите думи ще бъдат слаби. Но в стиха именно благодарение на стиховата организация се получава така, че и *амебата*, и *усеща* са еднакво семантично натоварени. И това не е въпрос на читателска интерпретация или въпрос на избор. Ако текстът се актуализира като стихов, той трябва да притежава граница, разделяща две фрази, между думите „амебата усеща“, а такава граница не може по законите на българския език да премине между един силен и един слаб член на една синтагма. Оттук задължително следва семантичното натоварване и на двете думи. Като че ли в стиха са се насложили два речеви акта. Можем ли в такъв случай да говорим, че стихът е речеви акт, след като съдържа в себе си няколко речеви акта, което означава — няколко значения, няколко интенции, няколко цели? Бих искала да подчертая, че тези и подобни разсъждения не биха били възможни, ако не съществуваха две отделни представи — една за езика и една за речевия акт. Да допуснем, че това е „грешката“, която прави възможно съществуването на теория на стиха. Но не само в теоретичните рефлексии, но и при контакта със стиха ние непрекъснато се колебаем между конкретен речеви акт и език in abstracto, усещайки, че стихът не е нито само едното, нито само другото. И така търсенето на аналогии продължава.